

Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája.

(Mikrotörténelem 9.) L'Harmattan, Budapest, 2019. 175 oldal.

Szvák Gyula neve szorosan összeforrott a magyar történeti ruszisztikai kutatásokkal, nem túlzás kijelenteni, hogy a Ruszisztikai Központ megteremtésével, az 1998 óta két évente megrendezett nemzetközi konferenciákkal, illetve előadásaik publikálásával intézményes szinten kapcsolta be a szakmát a nemzetközi vérkeringésbe.

A tavaly megjelent kötet az életműhöz kapcsolódó önreflexiónak tekinthető, ugyanis az önálló tanulmányként is kezelhető bevezetőn kívül a szerző 1979 és 2013 között megjelent öt írását, valamint egy 2004-es (orosz társszerzővel jegyzett) könyvének saját konklúzióját tartalmazza.¹ Kibővített tematikával a kötet orosz nyelven is megjelent Oroszországban, ugyancsak 2019-ben, az Akvilon Kiadó gondozásában, *Opit mikroisztoriografii* címmel (ennek gondolatiságát *A mikrohistoriográfia kísérlete* fordítás fejezi ki leginkább).

Jelen recenzióban elsősorban a szerző módszerével foglalkozom, amit az is indokol, hogy a könyv a *Mikrotörténelem* sorozat részeként jelent meg, bár jelen esetben nem konvencionális mikrotörténet-írással állunk szemben. Előljáróban azonban jegyezzük meg, hogy az írások nemcsak az életút egy-egy fontos állomását jelzik, de egyben a magyarországi történeti ruszisztikának is korszakdokumentumai, hiszen két tanulmány még jóval a rendszerváltozás előtti években íródott, míg az időben következő már tíz évvel azután. A cél persze az egyes tanulmányok megszületése idején, mint ahogy most is, az orosz történetírás történelmi korszakokon átívelő fő koncepcionális tendenciának és – mondhatni – e kánontól való hangsúlybeli eltérések kontextuális összefüggéseinek a bemutatása volt. Az előbbivel kapcsolatban a szerző hangsúlyozza, hogy az orosz történetírás birodalmi látószögű történetírás: éppen ezért fontos eleme, hogy „a szovjet (és benne a sztálini) történetírás kontinuum az 1917 előtti historiográfiával” (8).

A szerző az ezredfordulóra terjedő időszakra vonatkozó saját historiográfiai megközelítését a „vertikális”, míg a történetírás konvencionális nézőpontját a „horizontális” jelzővel határozza meg. Módszere, amelynek a „historiográfiai mikrofilológia” elnevezést adta, számomra leginkább azzal mutat rokonságot – nem az eredet, hanem a megközelítés hasonlósága miatt –, amit David Armitage magyarra nehezen lefordítható *serial contextualism* („az egymásutániség kontextualizmusa”) terminusával lehetne illetni.² Bár Armitage ezt a kifejezést az esztétörténet tanulmányozására javasolta (kombinálva a John Pocock és Quentin Skinner által fémjelzett úgynevezett cambridge-i iskola kis időmetszetekben alkalmazott diszkurzív-kontextualista irányzatát a „hosszú időtartam” vizsgálá-

¹ Svák–Anyiszimov 2014. Mindkét szerző külön összehasonlítást írt a kötetben saját részének zárásaként a két uralkodóról.

² Armitage 2012.

tával), tulajdonképpen ilyesfajta megközelítés kristályosodott ki a szerző írásai-ban is az ezredfordulóra, amelynek szintézise 1999-es akadémiai doktori értekezése volt. A párhuzam Armitage módszerével nyilvánvalóan nem véletlen, hiszen a historiográfia aligha választható el az eszmetörténettől.

Valóban, a tudományos történetírás Nyikolaj Karamzinnal kezdődő érájától, azaz a 19. század elejétől, az orosz történetírás (is) felfogható úgy, mint szűkebb vagy tágabb időmetszetekben uralkodó, az adott politikai viszonyok által meghatározott ideológiák és persze nyelvezetek (így például nacionalista, marxista) leképeződése. Mindazonáltal ami domináns és ami *longue durée* orosz viszonylatban, az kétségtelenül a Richard Wortman által „államnarratíva” (*state narrative*) elnevezéssel illetett jelenség – ez pedig nemcsak az orosz történetírásnak, de az orosz mentalitásnak is alapvető eleme, amit az orosz *goszudarsztyvennoszty* terminus fejez ki leginkább. Ezt egyszerűen „államiságnak” fordíthatjuk, de a magyar változat nem adja vissza a szónak azt a konnotációját, amely az államnak az orosz történelemben betöltött különleges, mondhatni missziós szerepére vonatkozik. A *goszudarsztyvennoszty* az orosz historiográfia kontinuus eleme, ezáltal pedig a „historiográfiai mikrofilológia” valóban alkalmas arra, ahogy Szvák Gyula fogalmaz, hogy „makroválaszokat” is adjon az orosz történelemről.

A könyv írásainak zömét a „historiográfiai mikrofilológia” módszerét alkalmazó tanulmányok teszik ki, IV. (Félelmetes) Iván³ (1533–1584) és I. Péter (1682–1725) alakjának mint vezérfonalnak a mentén, akiknek uralkodása valóban hosszú távon volt meghatározó az orosz történelemben. IV. Iváné azáltal, hogy megmutatta az autokrácia egy lehetséges extrém változatát, Péteré pedig leginkább azáltal, hogy megteremtette a „reformer autokrata” paradigmáját. És persze mindkettőt az államnarratívába kellett beilleszteniük az egyes korszakokban alkotó történészeknek. Ezen árnyalatok részletes bemutatása lehetetlen egy ismertetés keretei közt, így mindössze a főbb tendenciákat emelem ki. Szvák Gyula szerint a két történelmi személyiség közös nevezője az autokrácia: „az összehasonlíthatóságot nem a »modernizációs« kísérlet, hanem az autokratikus rendszer biztosítja” (172). Ebből a szempontból vonja meg a mérleget a kötetet záró esszéjében, immár nem „historiográfusként”, hanem „historikusként”.

Az első blokk első tanulmánya, *IV. Iván alakja az orosz történetírásban* (1982), kronológiailag nem a legkorábbi írása ugyan a szerzőnek, de minthogy 1979-es tanulmánya a szovjet történetírás IV. Ivánról alkotott képével foglalkozik, így értelemszerűen az előbbivel indít a kötet. A Karamzin előtti történetírásból elsősorban Vaszilij Tatyiscsevet emeli ki Szvák Gyula, ami érthető, hiszen Tatyiscsev írta meg az „első rendszeres” Oroszország-történetet: a mű előmunká-latait még Péter uralkodásának végén kezdte, de csak évtizedekkel később fejezte be a munkát, végül pedig az 1760-as években adták ki *Oroszország története*

³ A nálunk „Rettegettéként” elhíresült IV. Iván a II. világháború előtt még „Rettenetes” jelzővel volt ismert a magyar történetírásban, noha a *Groznyj* jelentése „Félelmetes”. A jelző megváltozása maga is alapvetően a magyar politikai viszonyokban gyökerező historiográfiai probléma, ahogy arra a szerző egy korábbi könyvében is rámutatott: Szvák 1985.

címmel. Jelentőségét az adja, hogy a 19. századi államjogi iskola előfutárának tekinthető, és a Nagy Péter-i erős autokratikus hatalom szempontját visszavetítve ítélte meg Ivánt, következképp pozitívan értékelté uralkodását. A század végére azonban már megjelenik IV. Iván kritikája is Mihail Scserbatovnál – Iván személyének ellentétes megítélése a történetírásban innen datálható, sőt egyes szerzőknél ez akár ambivalens módon is megjelenhetett.

Érzésem szerint ezt láthatjuk Karamzinnál, aki zsarnoknak tartotta ugyan Ivánt, és morálisan elítélte túlkapásait a történelem nagy zsarnokaihoz hasonlítva őt, mégis igen tanulságos idézni végső értékelését, amit Szvák, Karamzin ezen kijelentését citálva összegez: „Oroszországnak el kellett viselnie az egyeduralkodó [értsd autokrata – S. E.] kízó szigorát is: de kiállta azt az egyeduralom iránti szeretettel, mert hitte, hogy Isten küldi a pestist is, a földrengést is, és a zsarnokokat is; nem törte szét Joann [Iván] kezében a vasjogart” (24).

Ez a rövid idézet különösen fontos, mert bepillantást enged magába az orosz hatalomfelfogás mélyrétegébe. Eszerint az egyedül üdvözítő kormányzati rendszer Oroszország számára az autokrácia, ezt minden körülmények között fenn kell tartani, még egy zsarnok ellen sem szabad lázadni, minthogy a gonosz uralkodó Isten büntetése a nép bűnei miatt. Karamzin mintha csak Nagy Péter ideológusának, Feofán Prokopovicsnak az egyik sorát vette volna kölcsön, aki 1716-os szónoklatában azt írta: III. Iván (1462–1505) „országgyesítése” előtt, a Kijevi Rusz részfejedelemségekre bomlásával „az autokratikus jogar darabokra tört szét”; későbbi írásában pedig úgy nyilatkozott, hogy ha bármely más kormányzás nyerne teret az oroszoknál, az katasztrófához vezetne.⁴ Karamzin után, ahogy Szvák rámutat, Iván alakjának megítélése egészen 1917-ig alapvetően a következő relációban mozgott: mi volt az egyén szerepe az autokratikus hatalmi berendezkedés kifejlődésében?

A kérdés mikrohistoriográfiai elemzését a *Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében* (1979) című tanulmány viszi tovább. Szvák Gyula szerint az orosz történetírás „hagyományos beidegződése” a szovjet korszakban sem szakadt meg. A marxista történetírás a kezdeti időszakban, érthetően, nem szentelt figyelmet az egyes történelmi személyiségeknek, viszont az 1940-es évektől váltás figyelhető meg: az orosz történetírásban Szergej Platonov által fémjelzett korábbi irányvonal erősödött meg, amely az egyén történelmi szerepét állította előtérbe. Ez azonban korántsem véletlenszerű fejlemény, hanem egyenesen következett az adott politikai kontextusból, a sztálini személyi kultusból, amelynek eredményeként Iván alakja az orosz történetírásban első ízben homályosította el Nagy Péter jelentőségét is. A desztalinizáció hozta meg aztán az 1950-es évek végétől a változást Iván uralkodásának megítélésében, természetesen szoros összefüggésben azzal, hogy a történészek – szemben az olyan „jó marxistákkal”, akik azt vallották, hogy a nagy összefüggések fontossága miatt az igazi marxista „felülemel-

⁴ A hatalomfelfogás és a történetnézelmélet ilyenén kapcsolatára részletesebben lásd frissen megjelent könyvem megfelelő részeit: Sashalmi 2020: 27–31, 41–45.

kedhet” a forrásokon – árnyaltabban közelítettek a témához. (A változás egyik fő alakja az a Ruszlan Grigorjevics Szkrinnyikov volt, aki a következő blokk tanulmányainak egyik alanya.)

Ugyancsak rendkívül tanulságos az *I. Péter alakja az orosz történetírásban* (1999) című tanulmány, amely (címével ellentétben) nemcsak a történetírás Péter-képét mutatja be, hanem sokkal szélesebb forrásbázisból merít, és Péter kapcsán áttekintést nyújt (Filippov Szergej kifejezésével) az „orosz közéleti gondolkodásról”. A 18. század végéig alapvetően a felvilágosodás jegyében értékelték Péter tevékenységét, sok esetben Istenként aposztrófálva a reformer cárt. Aztán a Péter-imázs kérdésében is (bizonyos 18. század végi előzmények ellenére) megint csak Karamzin jelenti a fordulópontot, mégpedig tőle kezdődően az „oroszság” problémája lesz annak lakmuspapírja, hogy miként viszonyultak hozzá az egyes szerzők (például Puskin is) és eszmei áramlatok, ideológiák (a hivatalos népiesség, a nyugatosok és a szlavofilek).⁵ „Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából” – idézi a szerző Karamzin konklúzióját (91). Éppen ezért a későbbi időszakban a Péter-kép sokkal bonyolultabb és árnyaltabb, mint Iváné: mert bár Péter nagyhatalommá tette Oroszországot, de tevékenysége éppen az oroszország feladása folytán lett megosztó, még az autokráciát egyébként igenlő szerzőknél is. Oroszország és Európa viszonyának problematikája pedig máig az orosz közgondolkodás alapvető dilemmája.

Külön blokkot alkotó két későbbi tanulmányát a szerző már egy másik műfajba sorolja, amit „mikrohistoriográfiaként” említ. Közülük az egyik (2013) egy-egy mesterének, Perényi Józsefnek, illetve a már említett Szkrinnyikovnak az életútját hasonlítja össze, amit én, szubjektív módon, inkább párhuzamos historiográfiai életrajznak neveznék. Ennek mintegy előtanulmányául szolgált a másik írás (2012), amely kizárólag Szkrinnyikovnak, a IV. Iván kora egyik legkiemelkedőbb orosz kutatójának életművét tekinti át, akinek szerencsére egyik összefoglaló alapműve már régóta magyarul is olvasható.⁶ E tanulmányok a magyar és a szovjet történetírás biográfikus kordokumentumai, amelyek ismertetése, már csak az életrajzi adatok sokasága miatt is, túlfeszítené jelen írás kereteit.

A könyv, amely hely- és névmutatót, illetve képeket nem közöl, a tanulmányok eredeti megjelenési helyének és idejének felsorolásával zárul. A borítón Nyikolaj Ge *I. Péter kihallgatja Alekszej Petrovics cárevicset Peterhofban* (1971) című képe látható. A kötetet ajánlom mindazoknak, akik az orosz történelem iránt érdeklődnek, közérthető stílusának köszönhetően ugyanis nem csak a szakemberek számára tanulságos olvasmány.

Sashalmi Endre

⁵ Filippov Szergej a 19. századi orosz eszmetörténet kapcsán használja a „közéleti gondolkodás” kifejezést, utalva ezzel arra a műfaji sokszínűsége, amely a politikai nézetek és az orosz történelem sajátosságáról szóló viták médiumaként szolgált (Filippov 2010: 13).

⁶ Szkrinnyikov 1997. Másik magyar nyelven megjelent könyve: Szkrinnyikov 2000.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Armitage, David 2012: What's the Big Idea? Intellectual History and the *Longue Durée*. *History of European Ideas* (38.) 4. 493–507.
- Filippov, Szergej 2010: *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus.* (Ford. Hetesy Szilvia.) ELTE Ruszisztikai Központ, Budapest.
- Sashalmi Endre 2020: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából.* NKE, Budapest. <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudas-tar-reszletek?id=123456789/15692> – utolsó letöltés: 2020. szeptember 20.
- Szkrinnyikov, Ruszlan 1997: *Az Orosz Birodalom születése.* (Ford. Szili Sándor.) Maceenas, Budapest.
- Szkrinnyikov, Ruszlan 2000: *Puskin halála.* (Ford. Szili Sándor.) Pannonica, Budapest.
- Szvák Gyula – Jevgenyij Anyiszimov 2014: *IV. Iván – I. Péter.* Pannonica, Budapest.
- Szvák Gyula 1985: *Iván, a Félelmetes.* Gondolat, Budapest.